

Володимир Пристайко, Юрій Шаповал

**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: СПРАВА “УНЦ”
І ОСТАННІ РОКИ (1931—1934)**

К.: Критика, 1999. — 352 с.

Останніми роками увагу дослідників привертає постать М. С. Грушевського. Це природно, адже масштаб його діяльності, а, головне, вплив на суспільно-політичне і наукове життя в Україні у першу третину ХХ ст. був значним. Проте в біографії дослідника є чимало білих плям. До таких, безперечно, належать останні роки життя великого ученого, зокрема, його московське заслання й обставини смерті. Цю прогалину частково заповнює рецензована книжка, базована переважно на джерелах Державного архіву СБУ.

Звичайно, центральне місце у виданні займають документи щодо справи “Українського національного центру” (“УНЦ”), що так чи інакше сфокусовані на М. С. Грушевському. Їм передую велика передмова В. Пристайка й Ю. Шаповала під назвою “Грушевський зброї не склав...”, яка складається з трьох розділів. У першому з них — “Справа “УНЦ”: історико-політичний контекст” автори розглянули механізм стеження за українською інтелігенцією, який почав складатися з перших років більшовицького режиму, коротко зупинилися на процесах “Київського обласного центру дій” (1924) і “Спілки визволення України” (1930). Саме цими показовими судилищами, на думку авторів праці, ДПУ УСРР і була підведена база для наступних антиукраїнських погромницьких акцій. В. Пристайко та Ю. Шаповал відібрали джерела з 122 томів справи “Українського національного центру”, 8 томів оперативної справи-формуляра на акад. М. С. Грушевського і 2 томів справи на дочку академіка, відому дослідницю Катерину Грушевську. Годі й казати, що це унікальні архівні матеріали. Вже 3 березня 1924 р. М. С. Грушевський був взятий на облік у ДПУ УСРР і перебував під наглядом цієї організації до своєї загадкової смерті у листопаді 1934 р. Збір всілякої інформації, доноси, перлюстрація кореспонденції, перевірка та стеження за ним і його оточенням — ось той фон, на якому проходило життя й наукова діяльність Михайла Сергійовича. Можна погодитися з думкою авторів, що ДПУ УСРР відстежувало кожний крок М. С. Грушевського, оскільки той зі своєю історичною школою об’єктивно працював на утвердження ідеї української державності.

У другому розділі “Як М. Грушевського зробили “лідером УНЦ”. Технологія фабрикації” автори фактично зупинилися на генезі цієї справи, сконцентрували увагу на свідченнях багатьох заарештованих, де так чи інакше фігурувала інформація про М. С. Грушевського. Проаналізувавши відповідні документи, В. Пристайко та Ю. Шаповал поступово намалювали схему “УНЦ”, зв’язану головне з процесами “СВУ”, “Військово-офіцерської організації”, “Промпартії”.

Безперечно, важливе наукове навантаження несе розділ “Московське заслання і смерть М. Грушевського”. Тут майже все нове. Ще ніколи дослідники не мали стільки інформації про останні роки життя Михайла Сергійовича. Особливо цікавими виглядають зв’язки М. С. Грушевського як академічні, так і суто персональні. У білокам’яній він, зокрема, зустрічався з академіками М. Сперанським, В. Перетцом, професорами М. Дурново, Г. Ільїнським, В. Вжигою та іншими, накреслював творчі плани. Автори відтворили подвижництво М. С. Грушевського на теренах історичної науки, який напівсліпий, мало не щодня працював в архівах і бібліотеках

столиці СРСР. До безперечних заслуг авторів слід віднести аналіз ними проектів листів М. С. Грушевського до Й. В. Сталіна під час арешту Михайла Сергійовича у березні — квітні 1931 р. та перебіг його хвороби у листопаді 1934 р. Це рідкісні джерела, які дають підстави переглянути деякі історіографічні стереотипи.

Значне емоційне навантаження лягає на підібрані документи (загалом 68). У цих джерелах простежено процес інспірації справи “УНЦ” і подальшої реабілітації його жертв. Серед опублікованих документів окремо відзначимо змістовний лист М. С. Грушевського до Я. Агранова, спецзведення ДПУ УСРР про реакцію науковців на смерть Михайла Сергійовича, датовані 1934 р., та консультативний висновок Головного бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров’я України щодо хвороби М. С. Грушевського від 2 грудня 1999 р. за підписами членів авторитетної комісії академіка О. О. Шалімова, професорів Ю. П. Шупика, Б. Т. Глухенького та доцента В. Г. Бурчинського. Це важливий документ, який дає вичерпну відповідь, від чого помер М. С. Грушевський (карбункул з генералізацією інфекції з розвитком сепсису), однак залишає відкритим питання щодо правильності й ефективності його лікування.

Звичайно, назване видання не позбавлене окремих недоліків. Є в ньому окремі прорахунки і недомовки. Часто-густо укладачі перенасичують книжку зайвим матеріалом. Прагнуть охопити велике коло питань, особливо у першому розділі, хоча хронологічні рамки книжки окреслені 1931—1934 рр.

На с. 62—63 автори вказують на міфічного аспіранта Науково-дослідної кафедри історії України (НДКІУ), члена КП(б)У, який писав доноси на М. С. Грушевського в ДПУ УСРР, але чомусь замовчують його прізвище. Без сумніву, йдеться про таємного інформатора В. Я. Камінського, який у 1930-х рр. не приховував цього і зазначав, що вів безкомпромісну боротьбу з Грушевським і грушев’янцями¹.

Є деяка плутанина з датами. Так, на с. 62 зазначається, що НДКІУ була ліквідована у 1930 р., що відповідає дійсності, а на с. 65 пишеться, що М. С. Грушевський формально очолював НДКІУ в 1931 р.

В. Пристайко та Ю. Шаповал зазначають, що М. С. Грушевського було заарештовано в березні 1931 р. у Москві на квартирі його співробітника Д. О. Кравцова (с. 106). Насправді це не була особиста квартира Д. О. Кравцова, а помешкання (Погодинська, 3/2, кв. 102), яке придбала ВУАН для археографічної експедиції у Москві².

Автори, наводячи життєпис секретаря М. С. Грушевського Ф. Я. Савченка, доводять його до 1936 р. і зазначають, що їм про його подальшу долю не відомо (с. 118). Тим часом є певні відомості про Ф. Я. Савченка до 1938 р.³, а також побіжні дані, датовані 1942 р.⁴

На жаль, документи, що наводяться в даному виданні, не коментуються і це є значним недоліком даної праці.

Звичайно, названі зауваження не знижують загальне позитивне сприйняття книжки. Автори до видання вмістили декілька фотокопій (анкети заарештованих у справі “УНЦ”, структура “УНЦ”, виготовлена в ДПУ УСРР, постанова про заведення другої справи-формуляра на М. С. Грушевського тощо), склали іменний покажчик, що суттєво допомагає в роботі.

¹ Див.: Архівно-кримінальна справа В.Я. Камінського (ЦДАВО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47595, арк. 74 зв.).

² ІР НБУВ, ф. 262, № 97, арк. 15.

³ Рубльов О.С. Повертаючись до надрукованого: Гирич І.Б., Кіржаєв С.М. До історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу “Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.” // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Т. 5. — Вип. 2. — С. 433; Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.). — К., 1999. — С. 251—252.

⁴ Див.: Український музей у Празі. 1925—1948. Опис фонду. — К.; Прага, 1996. — С. 71.

І. В. ВЕРБА (Київ)